

ARAP ÜLKELERİNİN TARİHİ KAYNAKLARI BAKIMINDAN TÜRK ARŞİVLERİNİN ÖNEMİ

YUSUF SARINAY*

Tüm dünyada bilgiye erişimde demokrasi ve açıklık kavramları ön plâna çıkmıştır. Toplumlar ve bireyler kamu kayıtlarının yanı sıra özel kayıtlara erişimde şeffaflık istemektedir. Böyle bir anlayışın hakim olduğu bilgi ve enformasyon çağında arşiv idarelerine çok önemli görev ve sorumluluklar düşmektedir.

Bu nedenle modern arşivciliğin ana ilkesi olan “açıklık prensibi” Türk arşivleri tarafından da temel prensip olarak kabul edilmektedir. Tasnif edilen belgeler hiçbir kısıtlamaya tabii tutulmadan hızla araştırmacılara açılmaktadır. Nitekim 1900’lü yılların başından itibaren araştırmaya açık olan Başbakanlık Osmanlı Arşivi’nde 2010 yılı itibariyle 90 civarında ülkeye mensup binlerce araştırmacı araştırmalarını yapmışlar ve yapmaya da devam etmektedirler.

Türkiye Cumhuriyeti’nin kurucusu Atatürk “*Tarih yazmak, tarih yapmak kadar mühimdir. Yazan yapana sadık kalmazsa, değişmeyen hakikat, insanlığı şaşır-tacak bir mahiyet alır.*” demiştir. Tarih metodolojisinin bir gereği olarak, tarih yazanın, tarih yapana sadık kalmasının temin etmek amacıyla arşivlerimiz, herhangi bir sınırlandırmaya tabi tutulmaksızın araştırmacıların hizmetine sunulmaktadır. Çünkü arşivlere dayalı bilimsel çalışmalar önyargı ve yanlış bilgilendirilmeden kaynaklanan yanlı siyasi yaklaşımları ortadan kaldıracaktır. Arşivler, diğer tarih kaynakları arasında gerçeği en objektif şekilde yansıtan otantik belgelerden oluşur. Zira duyumların veya duygusal yaklaşımların ötesinde tarihin otantik kaynakları olarak arşiv belgeleri, uygulamaları yansıtırlar.

* Doç. Dr., Devlet Arşivleri Genel Müdürü.

Türkiye Cumhuriyeti, Osmanlı Devleti'nden devraldığı zengin tarihi mirasla, sayı bakımından olduğu kadar muhteva bakımından da bugün dünyanın en zengin arşivlerine sahip sayılı ülkelerden birisidir. İçinde çok uluslu, çok kültürlü ve çok dilli Osmanlı medeniyetini barındıran arşivlerimiz, hem bu medeniyeti aydınlatmak, hem de günümüz dünyası için bu medeniyetten dersler çıkarmak için başvurulabilecek birinci el kaynaklardır. Bu bilinç doğrultusunda arşivlerimizdeki belgeleri dünya ilim âleminin hizmetine en iyi ve en hızlı bir şekilde sunmak için çalışmalar yapılmaktadır. Bu doğrultuda, araştırmacıların arşivlerimize en kısa yoldan ulaşımını sağlamak amacıyla, arşiv malzemesinin bilgisayar ortamına aktarılarak internet üzerinden hizmet verme çalışması başlatılmış bulunmaktadır.

Özellikle belirtmelidir ki 700 yıllık kültürel ve tarihi mirasın sahibi olan Türk arşivlerinde sadece Osmanlı dönemine ait 135 milyondan fazla belge bulunmaktadır. Dolayısıyla Türk arşivlerinde araştırma yapılmadan yazılacak bir bölge ve dünya tarihinde muhakkak eksiklikler olacaktır.

Bu zengin arşiv muhtevası yalnız Türkiye'nin değil, Orta ve Yakın Doğu, Balkan, Akdeniz, Kuzey Afrika ve Arap ülkelerinin millî ve ortak tarihlerinin tespitinde ve yazılmasında başvurulacak otantik değerdeki önemli bir kaynaktır.

Bugün Osmanlı Devleti'nin hâkim olduğu coğrafyada, onu Arap devleti olmak üzere, üç kıtada otuzdan fazla bağımsız ülke mevcuttur. Bu ülkelerin Osmanlı dönemlerindeki tarihlerinin en zengin kaynağı şüphesiz Osmanlı Arşivleri'dir. 200 ilâ 500 yıllık bir dönemi ihtiva eden bu kaynak incelenmedikçe, bu ülkelerin Osmanlı dönemine ait tarihleri layıkıyla ortaya konamayacaktır. Bu ülkelerin kültür, iktisat ve siyasî tarihlerinin gün ışığına çıkarılmasında, milletlerarası haklarının ispatı ve korunmasında, ayrıca vatandaş haklarının gerektiğinde hukukî mesnedi olması bakımından Osmanlı Arşivi birinci el orijinal kaynak hüviyetindedir.

Günümüzde, bu ülkelere mensup araştırmacılar, kendi milli arşivlerini kurmak, toplum ilimleri açısından var oluşları ile ilgili meseleleri incelemek, tespit ve değerlendirmek için Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde araştırma yapmak ihtiyacını duymaktadırlar.

OSMANLI ARŞİVİ'NDE ARAP DÜNYASI İLE İLGİLİ BELGE VE DEFTER FONLARI

Tarih boyunca dostane bir seyir gösteren Türk-Arap ilişkileri Osmanlı Devleti döneminde de aynı seyirde devam etmiştir. Osmanlı coğrafyasının önemli bir kısmını oluşturan Arap nüfuslu topraklarda devlet ya ayrı bir yönetim şekli benimsemiş, ya da bu topraklara özel önem atfetmiştir. Mısır Hidivliği ve Cebel-i Lübnan Mutasarrıflığı imtiyazlı eyalet (eyalet-i mümtaze) muamelesi görürken, Hicaz bölgesi, Kudüs, Şam, Bağdat gibi merkezler, tarihi, kültürel ve dini anlamlarından ötürü, daima ayrıcalıklı tutulmuştur. Yine bugün üzerlerinde Libya, Cezayir, Sudan, Tunus, Fas, Yemen gibi ülkelerin kurulu olduğu topraklar, Osmanlı coğrafyasının tamamlayıcı ve muteber bölgeleri olmuşlardır. Osmanlı arşivlerinde bulunan ve aşağıda değinilecek olan çok sayıda belge ve defter Arap eyaletlerinin Osmanlı yönetim sistemi içindeki özel yerini ve gördüğü önemi açıkça ortaya koymaktadır.

Osmanlı Arşivi'nde bulunan Arap dünyası ile ilgili belgelerin bulunduğu tasnifler iki ana başlık altında incelenebilirler; bunlardan birincisi defter tasnifleri, ikincisi ise belge tasnifleridir.

A- DEFTER FONLARI

Burada dört asır kadar Osmanlı İmparatorluğu sınırları içinde yer almış olan Arap ülkeleri hakkında Osmanlı Arşivi'nde bulunan defter ve belge koleksiyonlarını tanıtırken bu fonlar hakkında kısa da olsa bilgiler verecek ihtiva ettiği vilâyet ve sancakları zikretmek yerinde olacaktır:

Mühimme Defterleri

Bugünkü Bakanlar Kurulu'na benzeyen Divân-ı Hümayûn'un toplantılarında müzâkere edilen dâhili ve haricî meselelere ait siyasî, askerî, içtimâî ve iktisadî önemli kararların kaydedildiği defterlerdir. Osmanlı Arşivi'nde H. 961-1333 /M.1553-1915 tarihleri arasında tutulmuş 419 adet Mühimme Defteri mevcuttur. Mühimme defterlerinin hemen hepsinde bütün Osmanlı ülkesi ile ilgili kayıtlara rastlamak mümkündür. Buna bağlı olarak Ortadoğu ve Afrika ile ilgili olarak da hükümler bulunmaktadır. Bu fona örnek

olarak Sultan İkinci Selim'in, Akdeniz'i Kızıldeniz'e bağlamak üzere bir kanal yapılması hakkındaki 1568 tarihli fermanını gösterebiliriz¹.

Tapu Tahrir Defterleri

Osmanlılar, bir yeri fethettiklerinde o bölgeye yetkili emin gönderip nüfus ve gelir kaynaklarını ayrıntılarıyla araştırıp deftere geçirirler, böylece her sancak için ayrı bir nüfus ve gelir defteri meydana getirilirdi. O bölgede vergi kaynakları çeşitli etkenlerle değiştiği zaman, her 10–20–30 yılda bu tahrir işlemi yenilenirdi.

Bugün Osmanlı Arşivi'nde ve Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü Kuyûd-i Kadime Arşivi'nde bulunan bu defterler arşivimizin en değerli koleksiyonlarından birini meydana getirmektedir.

Tahrir defterleri Osmanlı İmparatorluğu'na dâhil memleketlerin sosyal, demografik ve ekonomik tarihine ait, benzeri başka hiçbir yerde bulunmayan mufassal istatistik kaynaklarıdır.

Başbakanlık Osmanlı Arşivlerinin çok geniş bir indeks ve haritalarla tıpkıbasımını yaptığı 998 numaralı “Muhasebe-i Vilâyet-i Diyâr-i Bekr ve Arab ve Zül-kâdiriyye Defteri (937/1530)” Arap dünyası açısından çok önemli bir yayındır. Sözkonusu 998 numaralı muhasebe-icmal defterinde Şam, Gazze, Safed, Salt ve Aclun, Haleb, Hama, Humus ve Trablus sancaklarına ait veriler, nahiyeler esas alınarak verilmiştir. Nahiyelere ait ne kadar köy, mezraa ve cemaat varsa kaydedilmiş, bunlardan elde edilen gelirin miktarı ve niteliği özet olarak yazılmıştır.

Osmanlı Arşivi'nde bulunan tapu tahrir defterleri serisi içinde Bağdat'ın 9, Basra'nın da 4 defteri gözükmektedir. Yine bu seri içinde Mısır Hazinesi'nin gelir ve giderlerini gösteren 3 adet muhasebe defteri bulunmaktadır.

Bunlardan başka aşağıda yer alan defterleri de örnek olarak saymamız mümkündür:

- Şam'daki cami, mescid, medrese, türbe, darüşşifa vakıflarının muhasebesine ait 1525²,

- Şam şehrinin nüfusu, gelirleri, tumarları, vakıflarını gösteren 1548³,

¹ BOA, A.DVNS. MHM, d, 7/721

² BOA, T.T.d, 127

- Şam eyaletinin köyleri, nüfusu gelir ve giderlerini gösteren 1551⁴,
- Halilürrahman şehrinin nüfusu gelir ve giderleri gösteren 1553⁵,
- Kudüs'ün vakıflar ve emlakini ayrıntılı bir şekilde gösteren 1562 tarihli defterler⁶.

Şikâyet Defterleri

Osmanlı devlet sistemi adalet prensibi üzerine kurulmuştur. Bu adalet kavramı, halkın dilek ve şikâyetlerini icabında doğrudan padişaha sunabilmesi, onun emri ile isteklerinin yerine getirilmesi ve haksızlıkların giderilmesi ilkesine dayanıyordu.

Bu temel anlayış, Osmanlı idâresinde bir takım teşekküllere vücut vermiştir ki, Divân-ı Hümayûn Şikâyet Kalemi bu teşekkülün en başta gelenidir.

1649 yılına kadar bütün ferman, berat ve hükümler Mühimme Defterleri'ne kaydolunurken; bu tarihten itibaren yalnız devlete ait işler Mühimme Defterleri'ne yazılmış, şahsî davalara ait berat ve benzeri kayıtlar için Şikâyet Defterleri adı verilen ayrı defterler tutulmaya başlamıştır.

1742 tarihinden itibaren de şikâyetler genellikle eyaletlere göre ayrı defterlere yazılmaya başlamıştır.

Konu olarak bu defterler; idari askerî yetkililerle ilgili şikâyetler, eşkiyanın soygunları, bir mahkeme kararına itiraz, borçlarla ilgili şikâyetler, köylünün toprak anlaşmazlıkları, tımarlı sipahinin vergiyi toplayamama şikâyetleri, esnaf şikâyetleri vb. gibi konuları kapsamaktadır. Doğal olarak, bu defterler imparatorluğun her köşesinden gelen şikâyetleri ihtiva etmektedirler. Bu fona örnek olarak Halep'te haksız yere Müderris Fethullah'ın kardeşi Murtaza'yı öldürenlerin yakalanıp kanuna göre gereğinin yapılması hususunda Padişah III. Ahmed'in 1704 tarihli emrini göstermek mümkündür⁷.

³ BOA, T.T.d, 263

⁴ BOA, T.T.d, 275

⁵ BOA, T.T.d, 289

⁶ BOA, T.T.d, 342

⁷ BOA, A.DVNS. ŞKT.d, 41/33

Nâme-i Hümayun Defterleri

Padişahlar tarafından İslam ve Hıristiyan hükümdarlar ile Osmanlı Devleti'ne tâbi imtiyazlı olan Mekke şerîfine, Kırım hânına, Erdel kralına, Eflak ve Boğdan voyvodalarına, Gürcü ve Dağistan hânlarına gönderilen mektupların bir sûreti ile gelen cevaplar "Nâme Defterleri" adlı defterlere kaydolunur ve Divân Sicilleri'nden sayılırdı.

Bu fona örnek olarak şu iki kaydı gösterebiliriz:

-Sultan IV. Murad'ın Bağdat'ı Osmanlı yönetimine dahil etmesini müteakip düzenlenen 1640 tarihli sulhname⁸.

-Beyrut'tan Şam'a kadar yapılacak yola dair 1857 tarihli ruhsatname⁹.

Ahkâm Defterleri

Ahkâm Defterleri, Divân-ı Hümayûn'dan çıkan hükümlerin kaydına mahsus olan defterlerdir. Bu hükümler, padişah adına hazırlanmasından dolayı ferman adını da alırlardı. Bu defterler de Halep, Şam ve Rakka'ya ait çeşitli hükümler bulunmaktadır.

Bu fona örnek olarak şu üç kaydı gösterebiliriz:

-Halep Ulucamii ve mahallesinde su tesisatçılığı ile görevlendirilen Şeyh İbrahim'in işlerine müdahale edilmemesi konusunda Padişah I. Mahmud'un 1747¹⁰,

-Halep ve çevresinde, Mehmed Kılarî'ye ait olan tumar gelirlerine müdahale edilmemesi konusunda Padişah I. Mahmud'un 1750¹¹,

-Halepli tüccar Seyyid Abdüllatif'e, Halepli Anton tarafından yapılan haksızlığın giderilmesi konusunda Padişah I. Abdülhamid'in 1781 tarihli emirleri¹².

Kilise Defterleri

Divân-ı Hümayûn defter serîlerinden birini teşkil eden Kilise Defterleri, gayr-i müslim cemâatlere ait kilise, sinagog, havra, mezarlık, okul ve

⁸ BOA, A. DVNS.NMH.d, 7/6

⁹ BOA, A. DVNS.NMH.d, 12/180

¹⁰ BOA, A.DVNSAHK.HL.d, 1/ 208

¹¹ BOA, A.DVNSAHK.HL.d, 1/ 287

¹² BOA, A.DVNSAHK.HL.d, 4/37

yetimhâne inşasına, tamirine veya buraların genişletilmesine dair sadır olan fermanların kayıtlarını ihtiva etmektedir.

Kilise defterleri içinde Trablusgarp, Halep, Mısır, Beyrut, Musul, Yemen, Cebel-i Lübnan, Suriye, Bağdat, Kudüs bölgelerine ait olanlar bulunmaktadır.

Bu fona örnek olarak Fatih Sultan Mehmed'in 1458 tarihinde Kudüs ruhbanlarının dinî hayatlarını serbestçe sürdürebilmeleri hakkındaki fermanın bulunduğu kaydı göstermek mümkündür¹³.

Mühimme-i Mısır Defterleri

Mısır meselelerine ait önemli konuların kayıtlarını havî 1785-1915 yılları arasında ihtiva eden 15 adet defterdir. Onbeşinci defter Mısır'a ait mahrem kayıtları ihtiva ettiğinden "mektum" olarak ifade edilir. H. 1119/M.1785 yılına kadar ana Mühimme Defterleri serisine kaydedilen Mısır'a ait hükümler bu tarihten itibaren müstakil Mısır defterlerine kaydedilmiştir. Yine Bab-ı Asâfi Defterleri arasında 1710-1716 yılları arasında ihtiva eden bir Mısır mühimme defteri bulunmaktadır. Bu fona örnek olarak Süveyş kanalının işletme ve muhafazasına dair 1869 tarihli 17 maddelik sözleşmeyi göstermek mümkündür¹⁴.

Rûs Defterleri

Rûs Kalemî, Divân-ı Hümayûn'un en önemli kalemlerinden olup; vezir, beylerbeyi, sancakbeyi, mevalî, timar ve zeâmet sahipleri dışındaki bütün hizmetliler ile hazîne, evkâf ve gümrükten maaş alan her türlü devlet memurlarının tayin muamelerinin yapıldığı ve bunlara dair kayıtların tutulduğu kalemîdir. Bu defterlere örnek olarak Halku'l Vad ve Tunus muharebelerinde tutulan ruus kayıtlarının yer aldığı 1574 tarihli defteri gösterebiliriz¹⁵.

Tahvil Defterleri

Tahvil Kalemî, merkezden tayin edilen büyük memurlar ile mahlûl timar ve zeâmetlerin tevcihine dair olan kayıtları tutan ve vesikaları yazan kalemîdir. Tahvil defterlerinden iki tanesi Halep ve Mısır'a aittir. Yine

¹³ BOA, A.DVNS.KLS.d, 8/6

¹⁴ A.DVNS.MSR.MHM.d, 15, s.66-70

¹⁵ BOA, KK, 227

“Kamil Kepeci Tasnifi”nde Musul, Halep, İskenderiye, Bağdat bölgelerine ait bazı defterler vardır. Bu fona örnek olarak şu iki kaydı gösterebiliriz:

-Mekke Emîri Abdulmuttalib Efendi'nin görevinden ayrılmasından dolayı yerine 1882 tarihinde Avnu'r-refik Paşa'nın tayin emri¹⁶.

-Şam eşrafından Azim zade Esad Paşa'ya 1906 tarihinde mir-i miran rütbesi tevcihi¹⁷.

Ayniyat Defterleri

Ayniyât Defterleri, Sadaret Dairesi'nden devlet dairelerine, vilâyetlere ve diğer makamlara yazılan tezkirelerin ve muharrerâtın aynen suretlerinin kaydedildiği defterlerdir. Bu defterlerden bir kısmı Mısır meselesi, Hicaz, Mekke Eمارeti, Yemen, Beyrut, Suriye, Trablusgarb, Mısır, Tunus ve Arabistan ile ilgili çeşitli konuları ihtiva etmektedir. Bu fona örnek olarak Şam'da inşa olunan mezbahada kesilmekte olan hayvanlardan yüksek vergi alınması şikâyeti üzerine alınan verginin usule uygun olup olmadığının araştırılıp bildirilmesi hususunda Suriye Valiliğine gönderilen 1874 tarihli tezkireyi gösterebiliriz¹⁸.

Bâb-ı Âli Evrak Odası Defterleri

Sadaret'ten resmi dairelere gönderilen ve buralardan gelen yazıların kaydına mahsus defterlerdir. Bunlardan bir kısmı Hicaz demiryolları, Mısır, Hidiviyeti, Mısır komiserliği ve Mekke-i Mükerreme'ye aittir.

Vilâyât Gelen-Giden Defterleri

1864 senesinden sonra Osmanlı idaresinde eyaletten vilâyet sistemine geçilmiştir.

Bundan sonra, eyâlât-ı mümtâzeler için hazırlandığı gibi, her vilâyet için, müstakil defterlerin hazırlanmasına ihtiyaç duyulmuş ve bu seri tanzim olmuştur. Bu defterler, Osmanlı Devleti'nin son zamanına kadar tutulmuştur. Bu defterlerden Arabistan vilâyâtı, Arabistan Jurnal memurları, Ammare, Basra, Beyrut, Bingazi, Halep, Hicaz, Humus, Kudüs, Mısır, Yemen, Cebel-i Lübnan, Suriye, Tablus, Zor, Bağdad ve Basra defterleri hemen her konuda veriler ihtiva etmektedir. Bu fona örnek olarak hac fariza-

¹⁶ BOA, A.DVNS.NŞT.d, 43/378

¹⁷ BOA, A.DVNS.NŞT.d 71/319

¹⁸ BOA, BEO.AYN.d 906, Sf: 31, No: 404

sının 190 bin hacının katılımıyla yerine getirildiğine dair Hicaz Vilayetinden gelen 1897 tarihli telgrafi gösterebiliriz¹⁹.

Haremeyn Muhasebesi Kalemî Defterleri

Bu kalemin bir adı da “Evkâf Muhasebesi”dir. Haremeyn’e (Mekke ve Medine) ait ve bunlara bağlı vakıfların kayıtlarını tutar ve her sene muhasebelerini kontrol ederdi. Mekke ve Medine’ye ait olup İstanbul ve Rumeli’de bulunan vakıf arazilere ait defterler ve kayıtlar burada tutulurdu. Ayrıca bazı kişilerin uhdesinde olan Haremeyn malikâneleri ve bunlara dair şartlar ve bazı Haremeyn mukâatalarından tertip edilmiş olan esham ve “cihât tevcihleri ile evkâfa mülhak olan esnaf ve sanat erbabı nizamı ve bazı emirler ile ilmuhaberler de buradan yazılırdı. Bu fonda 1500–1877 tarihleri arasında kapsayan toplam 725 adet defter bulunmaktadır.

Bu fona örnek olarak Sultan I. Abdülhamid, Sultan III. Selim ve Mihrişah Valide Sultan Vakıflarından Mekke ve Medine’ye gönderilen surre ve diğer ödemeleri gösterir defterden bahis olunabilir²⁰.

Surre Defterleri

Surre, kelime olarak para kesesi demektir. Terim olarak, Osmanlı padişahlarının İstanbul’dan Haremeyn’e yani, Mekke ve Medine’ye gönderdikleri para, altın ve çeşitli hediyeler mânâsına gelmektedir. Surre, hac mevsiminden önce Receb ayında İstanbul’dan törenle yola çıkarılır ve bu iki kutsal şehirde yaşayan halka, en ileri gelenlerinden en fakirine kadar herkese, mevki ve durumlarına göre önceden belirlenmiş miktarlarda dağıtılırdı. Surrelerin bazı yıllarda Kudüs’e de gönderildiği görülmektedir. Surre gönderilmesi, çeşitli isimler altında Abbasîler döneminde başlamış, Fatımîler, Eyyubîler ve Memlûkler ile devam etmiş, Osmanlılarda ise kurumlaşmıştır. Kataloglarımızdaki ilk surre defterinin tarihi 1009 (1601) dur. Bu tarihten itibaren her yıl düzenli olarak gönderilen surre, Osmanlı Devleti’nin tarih sahnesinden çekildiği zamana kadar aralıksız devam etmiş, ancak son birkaç yıl surre hazırlandığı hâlde, savaşlar dolayısıyla gönderilememiştir.

¹⁹ BOA, BEO.VGG.d 303, Sf: 3, No: 11

²⁰ BOA, D.HMH.d, 21799

Osmanlı Arşivi'nde, değişik fonlarda surre defteri bulunmaktadır. Fonların ayrıştırılması sırasında bir araya toplanan surre defterleri, Evkaf Fonu içinde mütâlaa edilerek tasnif edilmiş ve bir araya toplanmıştır.

Arşivimizde hicri 1009-1327/M. 1600-1909 yılları arasına ait 4170 adet surre defteri bulunmaktadır. İlk yıllarda Mekke ve Medine'ye gönderilen surreler tek defterde toplanmış iken, sonraki yıllarda ayrı ayrı defterlere dâhil edilmiş, hatta bir şehre 21 adet defter gönderildiği tespit edilmiştir. Son yıllara doğru yine tek defterde toplanmıştır.

Surre defterleri, mahiyet olarak iki kategoride mütâlâa edilebilir. Birincisi, surre muhasebesinin tutulduğu, şahısların isimlerinin ve ne kadar aynî ve nakdî yardım yapılacağını gösteren defterler; ikincisi, surre alma hakkına sahip olduğu halde, kendi rızasıyla hakkından ferâgat edenlerin, yeniden surre almaya hak kazananların isimleriyle, hac yolunda bulunup hac ve surre kabilelerinin salimen gidip gelmelerini temin maksadıyla görevlendirilen Arap oymaklarının isimleri ve bunlara dağıtılan meblağları bildiren defterlerdir.

Hac yollarının selâmeti ve kabilelerin yağmalanmasını önlemek için yol üzerinde bulunan Arap oymaklarına, atıyye adı altında para yardımı yapılmakta idi. H.1111/M.1699 senesine ait surre defterinde, H.1112/M.1700 senesi surre alayının eşkiya tarafından yağmalandığı, bu yıla ait defterlerin de kaybolduğu kaydı vardır. Bu sebeple elimizde H.1112 M.1700 senesine ait surre defteri bulunmamaktadır. Yine, elimizde H.1224/M.1809, H.1225/M.1810. H.1226/M.1811 ve H.1227/M.1812 yıllarına ait surre defterleri mevcut değildir.

Bâb-ı Asafî Başmuhasebe Kalemî Defterleri

Maliye Nezareti'nin teşkiline kadar (H.1253/M.1838), Osmanlı Devleti'nin malî işlerinin yürütüldüğü Bâb-ı Defterî teşkilatı içerisinde en önemli bölümlerinden birisini teşkil eden "*Başmuhasebe Kalemî*", devletin bütün gelir ve gider kayıtlarını tutmakta idi.

Bir gelir kalemi olan Başmuhasebe, gelir ve giderleri yani, malî hesapları kontrol etmekle görevli kalemlerin bir araya getirilip bir âmire bağlanması ile kurulmuş olup, bütçelerde yer alan Maliye kalemlerinin de yöneticisi durumundadır. Bu özelliği ile Başmuhasebe, Osmanlı maliyesinin en önemli ve en büyük kalemidir.

Bu fonun içinde çeşitli sayılarda olmak üzere Bağdat, Basra, Musul, Halep, Mısır, Şam, Trablusşam hazine defterleri; Halep ve Trablusşam gümrüğü defterleri; Sayda ve Beyrut Mukataası ve Halep Muhassıllığı defterleri bulunmaktadır. Bu fona örnek olarak Zelzeleden dolayı harap olan Şam kalesi ve Emeviyye Camii'nin 1760 tarihli tamir defterini gösterebiliriz²¹.

Meclis-i Vâlâ Riyaseti Defterleri

Tanzimat ile birlikte Osmanlı devlet teşkilatında yerini alan müesseselerden biri de Meclis-i Vâlâ'dır. İslahat hareketlerinin icap ettirdiği yeni nizamnameleri hazırlamak, memurların muhakemesiyle meşgul olmak, lüzum gösterilen devlet işlerinde görüş bildirmek üzere H. 27 Zilhicce 1253 /M. 24 Mart 1838 tarihinde teşkil olunmuştur. Bu fonda Arap ülkeleri ile ilgili bulunabilecek defterler; Hülâsa defterleri, Arabistan'dan gelen tahriratın hülâsaları ve Maruzat defterleri ile Aynen kayıt defterleridir. Bu fona örnek olarak Şam olaylarından dolayı Trablusgarp'a sürülmüş olan Dürzilerin affedilmele-ri hakkındaki 1863 tarihli mazbata kaydını gösterebiliriz²².

Sıhhiye Nezareti Defterleri

Tanzimat'tan önce, en üst düzeyde Hekimbaşı tarafından yürütülen sağlık işleri 1838 yılında kurulan Karantina Nezareti uhdesine geçmiştir. Bu nezaret, son dönemlere kadar değişik nezaretlere bağlı olarak faaliyetlerini sürdürmüştür. Ayrıca, Dâhiliye Nezareti bünyesinde de Sıhhiye-i Umumiye Meclisi yer almakta ve memleketin sağlık durumu, alanında ihtiyaç duyulan tedbirlerin alınması, ithal ve imal edilen her türlü gıda ve ilaçlar hususundaki ihtilafların halledilmesi gibi görevleri yapmakta idi. İmparatorluğun son döneminde bu iki kurum birleştirilerek Sıhhiye Nezareti oluşturulmuştur. Osmanlı Devleti'nde sıhhiye teşkilatının Umûr-ı Sıhhiye-i Dahiliye ve Umûr-ı Sıhhiye-i Hariciye olmak üzere iki bölümü vardır. Bu nezarete ait evraktan Hudud-ı İraniye ve Basra körfezi karantinaları ile Bahr-i Ahmer karantinaları evrakı konumuz ile ilgilidir. Bu fona örnek olarak, İngiliz işgali ile savaş esiri olarak Atina'da bulunan Kamaran tahaffuzhânesi veznedarı Behçet Efendi'nin Cidde'deki ailesi ile irtibatı amacıyla İstanbul'a gelmek isteğine dair 1919 tarihli kaydı gösterebiliriz²³.

²¹ BOA, D.BŞM.BNE, 15941

²² BOA, MVL.d, 118/126

²³ BOA, SH.d, 285/37

B- BELGE KOLEKSİYONLARI

Osmanlı İmparatorluğu bürokrasisinin altı asırlık ömründe ürettiği malzemenin büyük çoğunluğunu belgeler oluşturmaktadır. Bu belgelerin büyük çoğunluğu tanzimat sonrası döneme aittir. Aşağıda zikredeğimiz fonlar daha çok doğrudan konu ile ilgili fonların bir kısmıdır.

Mısır Valiliği Kısmı Belgeleri

1517'de Osmanlı Devleti hâkimiyetine giren Mısır, bulunduğu stratejik ve ekonomik konum münasebetiyle Osmanlı Devleti'nin iç politikasında vazgeçilmez bir yere sahiptir.

Bu konumu sebebi ile Divân Kalemî'nde Mısır'a ait evrak bir araya getirilerek A.DVN. MSR kodu altında toplanmıştır. Bu kodda bulunan evrak genellikle şu konuları ihtiva etmektedir. Mısır'daki vakıflarla ilgili meselelerle alâkalı evrak; devletin en büyük gelir kaynaklarından olan "Mısır irsaliyesi" hakkında yazılan hükm-i şerif ve fermanlar; mukaddes bölgelerdeki hizmetler, Mısır'ın iç işlerindeki ihtilaf ve kargaşalıklara ait konuları ihtiva eden evraktır. Bu fonda 13 dosyada H.1100/1688-H.1207/1792 tarihleri arasında 927 vesika bulunmaktadır. Bu fona örnek olarak, Mısır kaymakamı ve Cidde Valisi iken vefat eden Vezir Rakım Mehmed Paşa'nın ailesinin, kendilerinin tedarik ettikleri gemiyle İstanbul'a gelmelerine mani olunması ve yolculuk hususunda her türlü ihtiyaçlarının karşılanmasına yardımcı olunması hususunda Mısır Valisi Ahmed Paşa'ya gönderilen 1769 tarihli emri gösterebiliriz²⁴.

İRÂDE TASNİFLERİ

Îrâde, padişahın emri, fermanı, arzusu mânâsına gelir. 1832 senesinden evvel, herhangi bir mesele hakkında padişahın mütâlaasına lüzûm görüldüğünde, meselenin hülâsası padişaha sunulurdu. Buna "arz tezkiresi" veya telhis" denirdi. Padişah, telhisi okuyarak mesele hakkındaki fikrini üzerine yazardı. Buna Hatt-ı Hümayun denirdi. Bu tarihten sonra arz tezkirelerinin Serkâtib-i Şehriyârî denilen, padişahın hususî başkâtibine hitaben yazılması usulü ittihaz olunmuş idi. Meşrutiyet'ten sonra ise bu usul terk olunmuş ve padişahlar, vekiller heyeti kararlarını tasdik etmekle iktifa etmişlerdir. Yine buna da îrâde denmiştir. Îrâde usulü kabul olunduktan sonra, fermanlar ancak pek muayyen meselelere; nişan, berat tevcihi, imti-

²⁴ BOA, A.DVN.MSR, 5/63

yaz itâsı, kiliselerin tamiri, büyük rütbe ve memuriyetlerin verilmesi gibi şeylere inhisar etmiştir.

Arşivimizde bulunan irâdeler, konuları itibariyle 5 kısımda incelenmektedir:

1. 1255/1309 Yılı İrâdeleri

Bu fonda toplam vesika sayısı irâde ve ekleriyle 305.832'dir. Bu irâdeler analitik envanter sisteme göre tasnif edilmiştir. Tabiidir ki ülkenin her bölgesine aittir. Bu fona örnek olarak pamuk tarımının geliştirilmesi için Mısır'dan pamuk tohumu satın alınarak Anadolu, Yunanistan ve Bulgaristan'ın çeşitli şehirlerine gönderilmesi hakkında 1865 tarihli emri gösterebiliriz. Günümüzde pamuk ziraatin yapıldığı bu ülkelerde belki de Mısır pamuğunun etkileri devam etmektedir²⁵.

2. 1310/1334 Yılı İradeleri

Yukarıdaki serinin devamını oluşturmaktadır. Bu tarihlerde çıkan iradelerin devlet teşkilatına ve nezaretlere göre tanzim edilmeleriyle oluşturulmuştur. Bu fona örnek olarak şu iki kaydı gösterebiliriz:

-Yemen vilayetinde bulunan Katabe kazasına konumunun öneminden dolayı telgraf hattı çekilmesi ve orada bir telgraf merkezi açılması için gerekli meblağın karşılanması hakkında 1903 tarihli emir²⁶.

-Hudeyde'nin aşırı sıcakları sebebiyle burada bir buz fabrikası kurulması, içime elverişsiz suların temizlenmesi için de bir su arıtma makinesi gönderilmesine dair 1905 tarihli emir²⁷.

3. Dosya Usûlü İrâdeler

H. 1334/M. 1916 tarihinden itibaren irâdeler "dosya usûlü"ne göre tasnif edilmiştir. Buna göre irâdeler, ait oldukları nezaret ve dairelere göre değil de ihtiva ettikleri meselelere ve konulara göre gruplandırılmış ve Osmanlı Devleti'nin ilgâsına kadar bu sistem kullanılmıştır. Bu fonda da bütün Osmanlı ülkesi ile ilgili önemli belgeler bulunmaktadır. Bu fona örnek olarak şu iki kaydı gösterebiliriz:

²⁵ BOA, İ.DH, 37043

²⁶ BOA, İ.PT, 1321.Ra/11

²⁷ BOA, İ.HUS, 1323.Ca/30

-Necid Vali ve Kumandanı Emir Abdülaziz es-Suud Paşa'ya vezirlik rütbesi verilmesi hakkında 1914 tarihli emir²⁸.

-Necid Sancağının vilayete dönüştürülerek vali ve kumandanlığına Emir Abdülaziz Paşa es-Suud'un tayin edilmesi hakkında 1914 tarihli emir²⁹.

4- Eyâlât-ı Mümtaze İrâdeleri

Eyâlât-ı Mümtâze, Osmanlı İmparatorluğu'na bağlı hususî imtiyaz anlaşmalarıyla idâre olunan eyaletlerdir. Bunlar, devlete maktû bir vergi ve bazıları sefer zamanında asker vererek, dahilî işlerinde tamamen serbest bulunurlardı. Muhtelif tarihlerde görülen Eyâlât-ı Mümtâzelikler arasında Mekke Şerifliği, Mısır Hıdivliği, Cebel-i Lübnan Mutasarrıflığı da bulunmaktaydı.

a- Eyâlât-ı Mümtaze Mısır İrâdeleri

H. 1255/M. 1839 tarihinden itibaren Mısır'la ilgili olarak çıkan irâdeler taranarak, bunların içinde mühim görülenler varsa eski fonların kataloglarına da işaret edilmek sûretiyle kronolojik ve müstakil bir fon meydana getirilmiştir. Fonda ikisi irâde ikisi de taltîfât olmak üzere 4 adet katalog defteri mevcuttur.

Bu fonda Mısır hakkında 1255-1331 tarihleri arasında toplam 2328 belge ve 3310 eki ihtiva eden iradeler bulunmaktadır. Bu fona örnek olarak şu iki kaydı gösterebiliriz:

-Mısır valisine hıdiv denilmesine, vali tabirinden vazgeçilmesine dair 1867 tarihli emir³⁰.

-İstanbul Beyoğlu'nda meydana gelen yangın sebebiyle Mısırlılar tarafından toplanılıp gönderilen nakdi yardımdan Padişah tarafından duyulan memnuniyetin mektupla bildirilmesi hakkında 1870 tarihli emir³¹.

b- Eyâlât-ı Mümtaze Cebel-i Lübnan İrâdeleri

H. 1258-1325/M. 1842-1907 tarihleri arasında Cebel-i Lübnan hakkında sâdır olan irâdelerin kronolojik bir düzen içinde bir araya toplanmasını

²⁸ BOA, İDUİT, 67/16

²⁹ BOA, İDUİT, 67/16

³⁰ BOA, İMTZ, 20/839

³¹ BOA, İMTZ, 21/875

dan meydana gelmiştir. Bir adet kataloğu olan bu fonda 302 adet vesika ile 924 leffi bulunmaktadır.

Bu fona örnek olarak 1843 tarihli Cebel-i Lübnan'ın idaresi hakkında konulacak kurallar ile tayin edilecek kaymakamların seçimi ve ayrıntıları hakkındaki belge grubunu gösterebiliriz³².

5- Mesâil-i Mühimme İrâdeleri

Bu orijinal tasnifte konu esas alınmış ve Abdülmecid'in tahta çıkış tarihinden itibaren H. 1265/M. 1848 yılına kadar mühim meselelere dair irâdeli evrak bölümlere ayrılarak gruplandırılmıştır. Hazîne-i Evrak'ta yapılan ilk tasnif bu olup, orijinal katalogları ile günümüze kadar tertibini muhafaza etmiştir. İki grup halindeki bu irâdelerden Cebel-i Lübnan, Yemen, Kerbela, Musul, Cezayir, Bağdad, Halep, Şam, Trablus, Tunus, Sayda, Mısır, Kudüs ve Cidde ile ilgili konular mevcuttur.

Bu fona örnek olarak 1848 tarihinde Cezayir'den Şam'a gelmiş yaklaşık 400 kişinin Aclun'da iskânları hakkındaki belge grubunu gösterebiliriz³³.

SADARET KALEMLERİNE AİT BELGELER

Aslında Sadaret ve alt fonlarında Arap ülkeleri ile ilgili binlerce belge bulmak mümkündür. Bunlardan doğrudan konumuzla alâkalı vilâyetleri ihtiva eden fonları ele olacak olursak:

1- Sadaret Eyâlât-ı Mümtaze Kalemi Belgeleri

a- Cebel-i Lübnan

Bu seride Cebel-i Lübnan'la alâkalı muhtelif mevzulardaki (ticari, maa-rif, malî, adlî, askerî) belgeler bulunmaktadır. H. 1283–1337/M. 1866–1919 tarihleri arasında toplam 7728 belge bulunmaktadır. Bu fona örnek olarak 1914 yılında Cebel-i Lübnan'da tesis olunacak telefon hakkındaki belge grubunu gösterebiliriz³⁴.

b- Mısır

Bu katalog 1841–1922 tarihleri arasındaki kayıtları ihtiva etmekte olup, Mısır eyaletine mahsus Sadaret evrakının bir araya getirilmesinden meydana

³² BOA, İ.MTZ.CL, 1/20

³³ BOA, İ.MSM, 72/2079

³⁴ BOA, A.MTZ.CL, 7/276

gelmiştir. Fonda 25.000 belge bulunmaktadır. Bu fona örnek olarak zenci esir ticaretinin yasaklanması hakkındaki 1895 tarihli belge grubunu gösterebiliriz³⁵.

c- Trablusgarb

Bu seri, Trablusgarb ve Bingazi vilâyetlerinin çeşitli meseleleri ile ilgili olarak 1828–1920 tarihleri arasında Sadaret'in çeşitli kalemlerinden yapılan yazışmalardan meydana gelmiştir. Fonda 4863 belge bulunmaktadır. Bu fona örnek olarak Bingazi ve Mısır arazisini ayıran sınırın belirlenmesine ilişkin 1911 tarihli belgeyi gösterebiliriz³⁶.

2- Bâb-ı Âli Evrak Odası

Bâb-ı Âli Evrak Odası, Sadaret'in en önemli dairelerinden birisidir. Sadaret'in diğer nezaret ve devlet daireleri ile yaptığı bütün resmi yazışmalar bu merkezden tanzim ve idare edilirdi.

Bilindiği gibi Bâb-ı Âli Evrak Odası 5 Mayıs 1861 tarihli bir nizamname ile kurulmuştur. 1890 yılından itibaren Sadaret'e gelen yazıların ve giden cevap müsveddelerinin muntazam dosyalar şeklinde korunmasına başlanılmıştır.

Yaklaşık 354 bin belge bulunmaktadır. Yakın zamana kadar orijinal kayıt defterlerinin katalog olarak taranması ile belgelere ulaşılırken yapılan çalışmalarla bu belgelere veritabanında yapılan sorgulama ile ulaşılmaktadır.

Bu fona örnek olarak Bağdat'ta bulunan petrolerin arama ve işletme imtiyazının Hazine-i Hassa'ya verilmesi konusunu ihtiva eden 1898 tarihli belgeyi gösterebiliriz³⁷.

3- Şûrâ-yı Devlet Belgeleri

1867 yılında Meclis-i Vâlâ'nın ilgasıyla kurulmuş olan Şûrâ-yı Devlet; memurların muhakemesi, devlete ait her çeşit davalara ait kararlara vaki itirazların tetkiki gibi işlere bakardı. Bu fonda Bağdat, Halep, Hicaz, Yemen, Suriye ve Trablusgarp vilâyetlerine ait kataloglanmış belgeler bulunmaktadır. Bu fona örnek olarak 1892 tarihli Beyrut'tan Şam'a kadar buhar ile çalı-

³⁵ BOA, A.MTZ.MSR, 3-A/35

³⁶ BOA, A.MTZ.TG.DH, 6/77

³⁷ BOA, BEO, 1199/89875

şır bir tramvay hattı inşası için Hasan Efendi'ye imtiyaz verilmesi hakkındaki belgeyi gösterebiliriz³⁸.

YILDIZ EVRAKI ve ALT FONLARI

II. Abdülhamid devrinde (1876–1909) Yıldız Sarayı'nda toplanan defter, belge ve gazetelerden oluşan fondur. Bu fonda, II. Abdülhamid'in özel olarak ilgilendiği konular, Sadaret'ten Saray'a sunulmuş, irâdeleri sâdır olmamış tezkireler, şahısların Yıldız Sarayı'na sundukları çeşitli arzı, rapor ve ihbarlar, albüm ve resimler, kanun ve nizamnâme suretleri, Abdülhamid'e ait hususî el defterleri ve cüzdanlar ile haritalar bulunmaktadır.

Devletlerarası ilişkiler, Şarkî Rumeli, Ermeni ve Mısır meseleleri, Girid hadisesi, sınır olayları gibi önemli devlet problemlerinden Zaptiye Journallerinde geçen adî vukuata kadar bu dönemin çeşitli özelliklerini yansıtan bir fondur.

1- Yıldız Esas Evrakı

Bu fon özellikle şahıslara ve konulara göre sıralanarak tasnif edilmiştir.

Mahmud Kemal başkanlığında yapılan ilk tasnifte, vesikalar tâli gruplara bölünerek 40 gruba ayrılmıştır. Bu tasnife de “Esas Evrak Bölümü” denilmiştir. Bu tasnif aynı zamanda Yıldız Sarayı Evrakı bölümüne ait ilk çalışmadır. Bu fona örnek olarak Şam'da kurulan kütüphaneye dair 1881 tarihli talimatnameyi gösterebiliriz³⁹.

2- Sadrazam Kâmil Paşa Evrakı

Bu fondaki vesikaların büyük çoğunluğu, Kâmil Paşa'nın Aydın Valiliği dönemine ait olup şifreleri çözülmüş telgraflardan ve Paşa'nın kendi el yazısıyla kaleme aldığı müsvedde hâlde bulunan yazışma, lâyiha ve tezkirelerden meydana gelmiştir. Belgeler arasında son döneme ait hemen bütün konularda Kâmil Paşa'nın görüşlerini aksettiren layihalar, mütâlaalar mevcuttur. Mısır ve Makedonya meseleleri, Devlet-i Aliyye'de yapılacak ıslahatlar, malî sıkıntılara karşı tedbirler belgelerin belli başlı mevzularını teşkil etmektedir. Bu fona örnek olarak şu iki kaydı gösterebiliriz:

- Amman yahut Mamuretü'l-Hamidiye ismiyle bir merkez vilayet teşkil olunarak Aynuzzarka, Hasban Carş ve sair mevkiler kaymakamlık itihaz

³⁸ BOA, ŞD, 1191/6

³⁹ BOA, Y.EE, 6/1

edilmek üzere buralara muhacir Araplar yerleştirilmesi hakkındaki 1878 tarihli yazı⁴⁰.

- Fransız subayı Sübeyran'ın tek nüsha halinde yazıp Kamil Paşa'ya hediye ettiği 1516-1830 yılları arasında Cezayir'in Türk hakimiyeti altındaki durumunu anlatan kitap. Bu kitabın tamamı 59 sayfa olup 8 bölüm ve bir haritadan oluşmaktadır⁴¹.

3- Sadaret Hususi Maruzat Evrakı

Sadaret makamının, yapılan işlerin neticeleri, dâhilî veya haricî bazı hâdiseler hakkında padişaha bilgi vermek maksadıyla, Saray'a takdim ettiği hususî maruzatı muhtevî olup, umumiyetle beyân-ı hâl ve arz-ı malûmattan ibarettir. Yıldız Sadaret Hususî Maruzatı büyük bir ekseriyetle haricî meseleler, özellikle Şarkî Rumeli, Ermeni meseleleri, Girid hadisesi, Mısır meselesi, İtalya'nın Afrika'ya girişi ve benzeri hâdiseler, devletlerarası münâsebetler ve Osmanlı Devleti'nin takip ettiği siyaset bakımından ve ayrıca, dış basında Osmanlı Devleti'ni ilgilendiren yazılar ve bunlarla ilgili yazışmalar cihetiyle ehemmiyet arz eder. Bu fona örnek olarak Cebel-i Lübnan'dan Beyrut'a kadar şosenin tamamlanarak açılışının yapıldığı hakkındaki 1884 tarihli yazıyı gösterebiliriz⁴².

4- Yıldız Perakende Evrakı

Perakende Evrak Bölümü, Sultan II. Abdülhamd'in saltanat yıllarına ait (1876-1909), "maruzat" adıyla Saray'a sunulan yazılar ile Mâbeyn-i Hümayûn'da günlük muamelât neticesinde biriken evrakı ihtiva eder. Yıldız fonları arasında dosya sayısı açısından en fazla, belge cinsi açısından da çeşitlilik arz eden bölümdür. Tabiidir ki bu fonda imparatorluğun Arap vilâyetleri hakkında binlerce belge bulunmaktadır.

Bu fona örnek olarak 1918 yılında Türkçe-Arapça olarak Beyrut'ta yayınlanmış Beyrut isimli gazete nüshasının yer aldığı belgeyi göstermemiz mümkündür⁴³.

⁴⁰ BOA, YEE. KP, 86-1/31

⁴¹ BOA, Y.EE. KP, 21/2031

⁴² BOA, Y.A. Hus, 178/48

⁴³ BOA, Y.PRK.GZT, 60/52

NEZARETLERE AİT BELGELER

1. DAHİLİYE NEZARETİ BELGELERİ

Gerek Sadaret'e bağlı olduğu dönemde gerekse müstakil olduğu dönemde, Dahiliye Nezareti'nin görev alanı anlaşılacağı üzere iç işlerine müteallik konulardır.

Emniyet-i Umumiye, Muhaberât-ı Umumiye, Matbuât, Heyet-i Teftişîye gibi kalemlerce işlerini yürüten Dahiliye Nezareti'nin bu birimlere ait evrak grupları, memur tayinleri, asker ve jandarma tensiki, çekirge istilası, sansür, çete faaliyetleri, mezhep çatışmaları, asayiş vukuatı, doğal âfetler ve zarar gören ahaliye yapılan yardımlar, surre alaylarının hazırlıkları, arkeolojik kazı izinleri vb. konuları ihtiva eder.

Ayrıca nezaretin yazışmalarının hülâsa kayıtlarını ihtiva eden *Gelen-Giden Defterleri*, teslim alınan evrakın kayıtlı olduğu *Zimmet Defterleri*; şifre anahtarlarının yazılı bulunduğu *Şifre Defterleri*; günlük haftalık ya da aylık olarak düzenlenen, asayiş olayları, limanlara gelen ve giden yolcu sayıları ile eşyanın kayıtlarının tutulduğu *Jurnal Defterleri*; devlet teşkilatında görev alan memurların sicillerinin tutulduğu *Sicill-i Ahval Komisyonu Defterleri*, 1877–1925 yıllarını kapsayan dönemde, bu nezaretin çalışmaları hakkında çeşitli bilgileri ihtiva eder.

Bu bağlamda, zaptiye ve belediye işlerinden matbuata; mülkî memurların tayininden yeni kurulan vilayetlerin nizamâtının teşkiline; seferberlik, yangın ve deprem gibi durumlarda gerekli muamelenin icrasından eğitim ve öğretim işlerine kadar uzanan geniş bir yelpaze içinde ilgili kurumlarla gerekli yazışmaları yapmak, Sadaret'in dahiliyeye ait direktiflerini uygulamakla mükelleftir.

Ayrıca Şûra-yı Devlet ve Divân-ı Ahkâm-ı Adliye'den Sadaret'e takdim kılınacak mazbataların muamelâtı da Dahiliye Nezareti vasıtasıyla icra olunur.

Bu nezaretin önemli birimlerinden birisi olan Kalem-i Mahsus Müdüriyeti'ne ait katalogda itilaf devletlerinin işgal hareketleri, Kuvâ-yı Milliye faaliyetleri, Yunan işgali ve mezalimi, çetecilik faaliyetleri gibi imparatorluğun, son yıllarında karşılaştığı meseleler yer almaktadır. Bu fona örnek olarak şu üç belgeyi örnek olarak gösterebiliriz:

- Hastalıktan dolayı Kudüs'teki harâp olan bağların yeni asma çubuklarıyla yenilenmesi ve bağlarını yenileyenlerin öşür vergisinden muâf tutulması hakkında 1902 tarihli yazı⁴⁴.

- Kudüs ticaret merkezi olduğu gibi gündün güne geliştiği, buna bağlı olarak emlâkı da artmış olduğundan bina vergisinin İstanbul'daki vergi miktarını geçmemek üzere idare ve belediye meclislerinde kararlaştırılması hakkında 1908 tarihli yazı⁴⁵.

- Kudüs Kalesi'nin burcu üzerine inşâ edilen saat kulesine bir saat alınması hakkında 1909 tarihli yazı⁴⁶.

2. HARİCİYE NEZARETİ BELGELERİ

Hariciye Nezareti Arşivi, Tanzimat'la birlikte teşkilatlanan Hariciye Nezareti'ne paralel olarak oluşan "merkez arşivi" ile sefâret ve konsolosluklarda teşekkül eden "taşra arşivi" olmak üzere iki grupta toplanmaktadır.

Çok az miktarda Tanzimat öncesi döneme ait evrak bulunmakla birlikte gerek merkez, gerekse taşra arşivlerindeki evrak, Tanzimat sonrası seksen yıllık bir dönemi kapsamaktadır. Osmanlı Devleti'nin Tanzimat öncesi döneminin dış ilişkilerine ait evrakı, Sadaret Arşivi'nin fonları içerisinde bulunmaktadır. Bu nedenle Hariciye Nezareti Arşivi devletin dış ilişkileriyle ilgili, Sadaret Arşivi fonları içerisinde bulunan belgeleri kronolojik olarak tamamlayıcı niteliktedir.

Merkez Arşivi evrakının bir kısmı, günümüze kadar genel olarak düzenli bir şekilde korunmuş, taşra arşivlerine ait evrakların ise tahribattan kurtarılması için 1950'li yıllarda Türkiye'ye nakli düşünülmüştür. Bu düşünce doğrultusunda Atina, Belgrad ve Viyana elçiliklerindeki Osmanlı dönemi belgeleri ile Cakarta'dan bir miktar işlem görmemiş evrak getirilmiştir.

1985 yılına kadar Dışişleri Bakanlığı bünyesinde bulunan Hariciye Nezareti Arşivi, bu tarihten itibaren Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı'na devredilmiştir.

⁴⁴ BOA, DH.MKT, 442/9

⁴⁵ BOA, DH.MKT, 1145/34

⁴⁶ BOA, DH.MUİ, 2-1/35

1885 (H. 1303) tarihli, "*Sefâret-i Seniyyelerdeki Evrakın Hıfzı ve Kaydı*" hakkındaki talimatnâme ile, Osmanlı döneminden belli bir tasnif düzeni içerisinde günümüze intikal eden dosya ve fihristlerin incelenmesi sonucu, ayrı serîler halinde dosyalanmış olan Mektubî Kalemi, Hukuk Müşavirliği İstişare Odası, Umûr-ı Hukukiye-i Muhtalita Müdüriyeti ve Tercüme Odası gibi birimlerin dışındaki Hariciye Nezareti evrakının düzenli bölümünün, Osmanlı döneminde, *Siyasî, İdarî, Hukuk ve Mütenevvia* adları altında aşağıda açıklandığı şekilde kısımlara ayrılarak dosyalandığı anlaşılmaktadır.

Hariciye Nezareti fonunda, siyasî, hukukî, idarî konulardaki çok önemli meselelerin yanı sıra, ticaret anlaşmaları; sefâret ve şebkenderliklerle yapılan yazışmalar; köle ticaretinin men'i; Sırbistan'daki Müslüman halkın dinî meseleleri; yabancı devlet başkanlarına gönderilen ve onlardan gelen, daha çok doğum, vefat, cülûs, evlilik konularındaki nâmeler; rütbe, nişan ve maddalya tevcihleri; sınırların dışında kalan topraklara ait tapu tahkikleri yer alır. Bu fona örnek olarak şu iki belgeyi örnek olarak gösterebiliriz:

- Avusturya'da Lenz şehri ahâlisinden, sağır, dilsiz ve fakîr terzi Bergar'ın Kudüs'e yapacağı ziyareti için 1862 tarihli yardım talebi⁴⁷.

- Kudüs'te görev yapan doktor, cerrah ve eczacıların Mekteb-i Tıbbiye'den diploma almadıkça görev yapamayacakları hakkındaki 1887 tarihli yazı⁴⁸.

3- TİCARET, NÂFİA, ORMAN, MEÂDİN VE ZİRAAT NEZARETLERİNE AİT BELGELER

1839 Mayıs'ında Ticaret Nezareti, ilk dönemlerde ticarî davalara bakan bir kurum niteliğindeydi. 1846 yılında kurulan Ziraat ve 1848'de kurulan Nâfia Nezaretleri bir süre sonra lağvedilerek Ticaret Nezareti'ne ilhak olundu. Daha sonra Orman ve Meâdin Nezaretleri de bu birime dâhil oldu. Böylece ticaret, tarım, nâfia ve maden gibi ülkenin reforma ihtiyaç duyan önemli alanları aynı birim tarafından yönetilmeye başlandı.

Fabrikaların tesisine; esnaf ve sanatkâr cemiyetleri ile sanayi ve ticaret odalarının kurulmasına; küçük sanayinin modernize edilmesine yönelik çalışmalar; meslek okullarının açılması; maden arama izinleri; yol, köprü ve demiryollarının tamiri bu fonun defter ve belgelerinin konularından bazılarıdır.

⁴⁷ BOA, HR.TO, 441/61

⁴⁸ BOA, HR.TO, 143/87

Ayrıca Hicaz Demiryolu ile Şirket-i Hayriye gibi ulaşım ağını oluşturan kurumlara ait belgeler de bu fon içinde yer alırlar. Bu fona örnek olarak Lazkiye limanı ve çevresinin 1867 tarihindeki durumu ile burada yapılacak değişikliği gösteren çizimlerin yer aldığı belge grubunu gösterebiliriz⁴⁹.

MÜZEHHEB FERMANLAR

Tasnifler sırasında çıkan tezhibli ferman ve beratların kronolojik bir düzen içinde bir araya getirilmesiyle teşkil olmuştur. Müzehheb fermanlar Arşivimizdeki belge fonlarının en kıymetli serilerindedir. Bu belgeler H. 970-1324/M. 1526-1906 tarihleri arasındaki kayıtları ihtiva etmekte olup, toplam 837 adet fermandan müteşekkildir. Fermanlarda çok az miktarda Arapça ve Farsça ibare olup bir kısmı hatt-ı hümayûnla süslenmiştir. Bazılarının üzerinde de üç yıldız ve armalar vardır.

Bu serî için, bir ciltlik katalog hazırlanmıştır. Katalogda ferman arz, nâme, berat, surnâme, nişân-ı hümayûn, hatt-ı hümayûn, mük-name, nâme-i şahî, mâlikâne beratı, siyadet sicilli gibi belge çeşitleri bulunmaktadır. Bu fona örnek olarak şu üç belgeyi örnek olarak gösterebiliriz:

- Kudüs'ü ziyaret için gelen Yahudilerden gelenek haricinde vergi alınmaması hakkında 1726 tarihli ferman. Ferman III. Ahmed dönemine aittir. Müzehheb, müzeyyen tuğra üzerinde hatt-ı hümayun, satır aralarında altın benekleri vardır. Etrafı yıpranmıştır. Toplam 14 satır olan ferman 48x96 ebadındadır⁵⁰.

- Cülus-ı hümayun tebriğine mukabil Mekke Emiri Muhammed bin Abdullah'a gönderilen surre miktarı, azad edilen esir sayısı ve barut talebi hakkında 1790 tarihli ferman. Bu ferman III. Selim dönemine aittir. Tuğra altın yaldızla çekilmiş olup sadedir. Satırlar siyah mürekkeple yazılmıştır; Arapça 11 satır olup, 86x172 ebadındadır⁵¹.

- Mekke Kadısı Nakibzade Seyyid Ahmed'e tahsis edilen buğdayın ya bedelinin ödenmesi ya da aynen Mısır'dan satın alınması hakkında 1795 tarihli ferman. Ferman III. Selim dönemine aittir. Müzehheb, müzeyyen tuğra üzerinde hatt-ı hümayun olup 9 satır ve 53,3x78,3 ebadındadır⁵².

⁴⁹ BOA, T.NFİ, 1322/8

⁵⁰ MZB, 877

⁵¹ MZB, 479

⁵² MZB, 551

HARİTALAR

Türkiye’de ilk ayrıntılı yeni atlas 1800’lü müderris Abdurrahman Efendi tarafından, Üsküdar’da yaptırılan Tabhâne-i Hümayûn’da basılmıştır. Bu atlas, birçok kaynaklardan ve Avrupa’da yapılan atlaslardan istifadeyle meydana gelmiştir.

Haritacılık çalışmaları, askerî ihtiyaçlardan doğmuş, Harb Okulu’nun kuruluşundan sonra Batı bilim ve tekniğine yönelme ihtiyacı duyularak, genç subaylar Fransa, İngiltere ve Prusya’ya öğrenime gönderilmiştir.

1880 yılında Erkân-ı Harp 5. Şubesi kurulmuş ve zamanın ihtiyaçlarını karşılamak üzere bu şubeye Batı Anadolu ve Balkanlar bölgesindeki Türk topraklarının haritalarını yapmak görevi verilmiştir.

1885 yılına kadar Erkân-ı Harp’in lüzum gördüğü yerlerin mevzi haritaları ve bölge plânları yapılmış, bu haritalar o günkü ihtiyaçları karşılamıştır. Bu tarihte Fransa’dan getirilen harita uzmanları ve harita öğrenimi gören Türk haritacıları bir araya getirilerek “Harita Komisyonu” teşkil edilmiştir.

1909 tarihinde Harita Komisyonu bünyesindeki Nirengi Kısmı, (haritası çıkarılacak yerleri üçgenler halinde bölmek) ülkenin nirengi şebekesini kurmakla, Osmanlı İmparatorluğu’nun Anadolu bölümündeki topraklarının 1/200.000 ölçeğindeki istikşaf haritalarını meydana getirmekle görevlendirilmiştir.

Bu program gereğince arazi çalışmalarına başlanmış ve ilk olarak İstanbul ve çevresinin nirengisi çıkartılmıştır. Bu çalışmalar aralıklarla devam etmiş ve 365.000 km² lik alanın çeşitli ölçeklerde haritaları yapılmıştır.

Hazırlanan Haritalar Katalogu’nda anlaşmalara göre hudut değişiklikleri, bazı bölgelerin mufassal haritalarını ihtivâ eden Divân-ı Hümayûn’a ait haritalarla belgelere ekli olması gerektiği hâlde, muhafazası için veya hacmi itibariyle belgelerle beraber tasnif edilemeyen haritalar yer almaktadır.

Haritalar 720 adet olup her numarada bir veya birden fazla harita yahut pafta mevcuttur. Bu tasnifte Arap ülkelerinin fiziki ve siyasi pek çok

haritası vardır. Örneğin Kudüs'e ilişkin yaklaşık 50 harita bulunmaktadır⁵³. Yine Şam'a ilişkin 20⁵⁴, Basra'ya ait 20 civarında harita bulunmaktadır⁵⁵.

SONUÇ

Türk arşivleri, Osmanlı Devleti'nin Arap topraklarını idaresi altında bulundurduğu yaklaşık dört yüzyıl boyunca üretilen evrakı bünyesinde muhafaza etmek suretiyle Arap tarihinin önemli dönemine ışık tutabilecek bir kaynak olma vasfını haizdir. Arap toprakları Osmanlı topraklarının önemli bir kısmını oluşturduğu için Osmanlı Arşivlerinin dikkate değer bir kısmını da Arap toprakları ile ilgili belgeler oluşturmaktadır.

Bu belgelerin incelenmesi sonucunda ortaya çıkan husus çoğunlukla Türk-Arap ilişkilerinin olumlu seyridir. Araştırmalar göstermektedir ki Hicaz, Kudüs, Şam gibi Arap toprakları Türkler için kutsiyet arz etmiş ve bu topraklara hizmet etmek Osmanlı idaresinin öncelikleri arasında yer almıştır. Benzer şekilde, Irak ve Mısır gibi medeniyete beşiklik etmiş toprakları idare etmek Osmanlı Devleti tarafından bir ayrıcalık olarak telakki edilmiştir. Yine günümüzde üzerlerinde Yemen, Libya, Cezayir, Tunus, Sudan, Lübnan, Ürdün, gibi bağımsız ülkelerin bulunduğu topraklarda sergilenen yönetimdeki hassasiyet de Osmanlı Arşivinde bulunan belgelerde kendisini göstermektedir.

Netice olarak, Türk Arşivleri Arap ülkelerinin kendi tarihleri olduğu kadar Türk-Arap ilişkilerinin aydınlatılması için de büyük önemi haizdir. Bu arşivlerde yapılacak çalışmalar şüphesiz geçmişteki hataları, güzellikleri ortaya çıkaracak ve geleceğe daha güvenle bakmamıza yardımcı olacaktır.

⁵³ HRT.h, 540, 731, 745, 773, 777, 787, 789, 790 vs

⁵⁴ HRT.h, 149, 432, 461, 462, 469, 838 vs

⁵⁵ HRT.h, 415a, 149, 378, 425, 455, 458 vs